

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1(091):[124.6:910.1]

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274326>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: odana@i.ua

ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: a_dzeban@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2075-7508

ГЕОГРАФІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ: КЛАСИЧНІ ТА ПОСТКЛАСИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ

У статті розглядається виникнення та розвиток теорії географічного детермінізму, а також суть основних концепцій географічного детермінізму класичного та посткласичного періоду. Аналізуються теоретичні засади геополітики та погляди її основних представників. Зазначається, що географічний детермінізм як концептуальний методологічний підхід із розвитком суспільства не старіє, а модернізується та модифікується. Визначаються особливості сучасного географічного детермінізму (неодетермінізму) та розглядаються деякі його напрямки: концепція сталого розвитку, концепція зеленої енергетики, географічна етика.

Ключові слова: *географічний детермінізм, географічний неодетермінізм, концепція сталого розвитку, концепція зеленої енергетики, географічна етика.*

Постановка проблеми. Сучасне людство, незважаючи на всю свою технологічну міць, неспроможне існувати і розвиватися поза природним середовищем, вплив якого на історичний розвиток того чи іншого народу неоднозначний. Формування різних етносів, країн багато в чому визначалося тим, у якій саме природно-кліматичній зоні вони існували.

Вплив географічного середовища, клімату на розвиток суспільства та людини був настільки значним, що його усвідомлення спричинило появу окре-

мого напрямку в науці – географічного детермінізму, який пройшов складну історію розвитку, що потребує власного наукового дослідження.

Важливо, що ідеї та підходи, пов'язані з географічним детермінізмом, у сучасному науковому дискурсі залишаються досить актуальними. Це пояснюється тим, що останнім часом різко загострилися екологічні проблеми, що поставило під загрозу існування людства. У цей же час слід зазначити, що термінологія, яка описує вплив природних чинників на різні аспекти життя суспільства, протягом останніх десятиліть зазнала істотних змін. Сучасні дослідники активно використовують терміни «екологічний детермінізм», «парадигма навколишнього середовища», «екологічні проблеми» та ін.

Результати аналізу останніх досліджень та публікацій свідчать, що авторські ідеї стосовно географічного детермінізму є доволі різноманітними. Так, історію становлення теорії екологічного детермінізму та її сучасні модифікації досліджують А. Брайні [1], Л. Завгородько [2] та ін.

Проблему впливу географічних чинників на форми державного правління аналізують О. Козинець та С. Ігнатенко [3]. На їхню думку, вплив ідей географічного детермінізму на форми правління держав започаткував таку науку, як геополітика.

Сучасні концепції географічного детермінізму (концепцію стійкого розвитку, концепцію зеленої економіки, географічної етики та ін.) аналізують у своїх дослідженнях Ю. Гладкий, Д. Лопатников [4], А. Тишков [5], М. Давидова, Е. Ахвердієв [6].

Низка вчених акцентують увагу на необхідності дослідження історичних передумов та сутності генезису парадигми навколишнього середовища в межах філософської концепції географічного детермінізму [7].

Міжнародні та національні аспекти захисту навколишнього середовища в умовах новітніх глобалізаційних процесів досліджують А. Гетьман [8], Р. Казак [9], Г. Анісімова, М. Смолярчук, К. Горецька та ін. [10].

Окремий блок наукових розробок обґрунтовує використання методологічного потенціалу теорії географічного детермінізму для вирішення наукових завдань у сфері геополітики (П. Балог [11]), містобудування (С. де Фалько [12]), дослідження наслідків глобальної та географічної перспективи в написанні історії (Ф. Хіменес [13]).

Отже, аналіз наукової літератури за даною проблематикою, виокремлення недостатньо досліджених аспектів проблематики географічного детермінізму покладено в основу формулювання мети дослідження.

Метою статті є розгляд процесу виникнення та розвитку теорії географічного детермінізму, визначення суті основних концепцій географічного детермінізму класичного та посткласичного періодів.

Виклад основного матеріалу. Проблема впливу географічного середовища на історичний процес завжди була ареною зіткнення різних поглядів і позицій. Це пояснюється тим, що в історії філософії завжди конкурували два протилежні погляди на характер взаємин природи та людини, представлені у філософії та науці дотепер, – індетермінізм та детермінізм. Відповідно до першого погляду, не існує жодного впливу географічного середовища на суспільство, відповідно до другого – географічне середовище та просторово-кліматичний фактор є головними факторами суспільно-політичних та економічних змін. Вони також є основним чинником історичного, суспільного та культурологічного процесу.

Концепція цього дослідження передбачає аналіз передусім детерміністських поглядів на взаємини природи та суспільства, тому доцільно дати визначення самого географічного детермінізму та розглянути основні етапи його виникнення та розвитку. Відомо, що філософське поняття «детермінізм» (латин. «determinare» – визначати) значно поширене у природничих та гуманітарних науках і означає закономірний взаємозв'язок, взаємозалежність та причинну зумовленість різних явищ [14, с. 93]. Що стосується власне географічного детермінізму, то сучасна географічна енциклопедія дає таке його визначення: «географічний детермінізм – це світоглядна концепція, яка пояснює соціально-економічний розвиток народів, зумовлений географічними факторами, кліматом, водними, ґрунтово-рослинними та мінеральними ресурсами» [15]. Більшість фахівців, які займаються вивченням різних аспектів теорії географічного детермінізму, приблизно так само визначають його сутність.

Загальновідомо, що ідеї географічного детермінізму зародилися ще за часів стародавніх Греції, Риму, Китаю. Думки, що пов'язують ступінь розвитку держав та цивілізацій з особливостями їхнього географічного положення, клімату та ґрунтів, можна знайти у працях Платона, Аристотеля, Демокріта, Епікура, Гіппократа, Фулідіда та інших мислителів. Наприклад, ідею про залежність становлення суспільства від типу клімату висловив ще Аристотель у своїй роботі «Політика». Він зазначав, що «племена, що у країнах із холодним кліматом, причому ув Європі, сповнені мужності, але недостатньо наділені розумом і здібностями до ремесл. Тому вони довше зберігають свою свободу, але не здатні до державного життя та не можуть панувати над своїми сусідами. Мешканці Азії в духовному контексті мають розум і відрізняються здібностями до ремесл, але їм не вистачає мужності; тому вони живуть у підпорядкуванні та рабському стані» [16, с. 601].

Аналогічні ідеї були й у працях вчених Сходу. Так, у давньокитайському філософському трактаті «Гуань-цзи» чітко сформульовано думку про те, що спосіб життя населення, його господарський побут та культура визначаються «географічними та... кліматичними умовами» [17, с. 106].

Класичні концепції географічного детермінізму. Варто зазначити, що довершені географічно-детерміністичні концепції розвитку суспільства були сформульовані значно пізніше, у XVII–XIX ст., у працях Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго, Г. Бокля, Л. Мечникова, Е. Реклю та ін. В їхніх працях географічне середовище розглядалося як найважливіший чинник формування та розвитку особистості, суспільств, цивілізацій, держав тощо. Однак більшість детерміністів не розглядали особливості географічного простору як абсолют, визнаючи вплив на суспільство також інших факторів, які трактувалися як похідні від нього або другорядні. Найбільш відомими серед теорій географічного детермінізму є концепції Г. Бокля та Л. Мечникова.

Так, Г. Бокль, досліджуючи історію людства, звернув увагу на стійку взаємодію між природою та людиною, яка, на його думку, є взаємною. Аналізуючи природне середовище людини у праці «Історія цивілізації в Англії» (1861), він стверджував, що найважливішими її елементами є клімат, ландшафт, ґрунти та їжа, якість та кількість якої безпосередньо впливають на розвиток людини. Ландшафт, на його думку, впливає на особливості фізичного розвитку людини, її мислення та опосередковано на рівень розвитку людської спільноти. Велич природи пригнічує людину, робить її пасивною і безпорадною перед стихією, тоді як люди, які живуть у помірній зоні, змушені бути активними і боротися за існування, що робить їх творчими і сприяє накопиченню розумового «капіталу». Усі інші елементи – клімат, ґрунт, їжа – зумовлюють соціальну диференціацію та визначають особливості суспільних відносин [18].

Певна суворість клімату та бідність ґрунтів у Європі, стверджував Г. Бокль, призводить до обмеженості запасів їжі, збільшення яких можливе лише за раціонального використання агрокліматичних ресурсів. У країнах із сприятливим кліматом та ґрунтами, наприклад у Єгипті та Індії, існує надлишок запасів їжі, що не стимулює активність та здатність людей до творчої діяльності та важкої фізичної праці. Надлишок їжі спричиняє високу народжуваність та зайві «робочі руки». Тому в таких країнах соціальне розшарування суспільства значно більше, аніж в Європі, а політичний режим деспотичний. З цієї концепції випливає, що розвиток держав та їхні активні взаємини визначаються комплексом природних елементів, що зумовлюють рівень їхнього суспільного розвитку, соціальну структуру, активність та цілеспрямованість суспільних груп та держав.

Оригінальну теоретичну концепцію в царині досліджень соціальної географії висунув відомий соціолог Л. Мечников, який свої основні погляди на розвиток суспільства виклав у фундаментальній праці «Цивілізація та великі історичні річки. Географічна теорія розвитку». На його думку, розвиток суспільства визначався постійною боротьбою за існування, що змушувало людей

об'єднуватись у великі спільноти з диференціацією функцій їхніх членів. На відміну від біологічного світу, де відбувається боротьба за індивідуальне виживання, у світі людей точиться боротьба за кооперативне виживання. Держава, у його концепції, є формою людської кооперації, тобто формою поєднання зусиль, спрямованих на виживання в несприятливому середовищі. У розвитку ж цивілізацій визначальними є фізико-географічні чинники, а серед них особливе місце посідають гідрологічні особливості територій, що займають конкретні цивілізації [19, с. 333–334]. Іншими словами, водний простір у концепції Л. Мечникова відіграє консолідуючу роль у суспільстві. Як наслідок бачимо, що чим більшими водними ресурсами заволодівало людство, тим більше проявлялася людська солідарність у формах виникнення великих держав та охоплення географічно великих ареалів різноплановими відносинами.

Необхідно відзначити, що класичний географічний детермінізм як наукова теорія не має нічого спільного з географічним фаталізмом, оскільки інтерпретує середовище як сцену, на якій активно діють людські об'єднання, вимушені враховувати особливості географічного середовища, бо їх діяльність відбувається не в абстрактному просторі, а в реальному географічному.

У XIX ст. у географії з'явилася низка нових напрямів та наукових шкіл, більшість з яких стояло на детерміністських позиціях. Найбільш яскраве з них – антропогеографія, що бере свій початок у працях К. Ріттера, Г. Спенсера, Ф. Ратцеля. З антропогеографії згодом розвинувся американський ен-вайроменталізм. Відповідно до нього розвиток та розміщення господарства залежать від природних умов та ресурсів.

З часом, у міру розвитку та поглиблення наукового знання, позиції географічного фаталізму стали слабшати. Ще наприкінці XIX ст. у французькій школі географії людини (П. де ла Блаш, Е. Мартонн, А. Деманжон) зародився посибілізм, що заперечував крайні форми географічного фаталізму і виходив з того, що природне середовище дійсно створює можливості, передумови для формування культурних ландшафтів як певного результату людської діяльності та використання їх залежить насамперед від самої людини [4, с. 71].

До іншої крайності приходять окремі теоретики постіндустріальної та інформаційної спільнот, які часто ігнорують вплив географічних та природних факторів на розвиток соціальних процесів. Серед наведених ними критеріальних елементів такого суспільства називаються економічні, соціальні, інформаційні, духовні, культурні, але фактично ігнорується стан природного середовища, роль екологічної проблеми, що загострюється. Така позиція, безумовно, знижує цінність теоретичних пошуків аналітиків «нового суспільства» – Д. Белла, М. Кастельса, Е. Тоффлера, М. Турена та ін. [20].

Концепція геополітики. На початку XX ст. вчені, які займалися дослідженням впливу географічних факторів на розвиток людини, держави та форм

правління, почали розглядати вплив географічного детермінізму на зовнішню політику держав. Такий підхід привів до появи нової науки – геополітики. У сучасній науковій літературі під геополітикою розуміється наука про закономірності розподілу та перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних держав та міждержавних об'єднань у багатовимірному світовому комунікативному просторі [21, с. 137].

Уперше теоретичні основи геополітики були обґрунтовані у працях відомих вчених Л. Гумпловича та Ф. Ратцеля, які, на відміну від представників класичного детермінізму, пов'язували вплив особливостей географічного середовища не з розвитком людського суспільства загалом, а зі сферою політики держави.

Л. Гумплович, вважав, що історія людства є постійною та безжальною боротьбою між соціальними групами (спільнотами), оскільки кожна з них намагається підкорити собі інших та панувати над ними. У зв'язку з цим основною функцією держави є захист матеріальних та духовних засад існування спільноти, підпорядкування собі інших спільнот та їхнє поглинання чи примус до підпорядкування особистим інтересам. З огляду на це взаємини між державами здійснюються відповідно до сформульованої ними системи законів, заснованих на імперативі володіння географічним простором. Основним або первинним законом відносин між державами є їх постійна боротьба за розташування лінії кордону як у контексті її перенесення (тобто розширення власної території), так і свободи дій через неї [22].

Засновником класичної геополітики вважають німецького вченого Ф. Ратцеля, який хоч і не застосовував цього поняття, однак використовував термін «політична географія». Він сформулював концепцію визначального впливу географічного середовища на зовнішню політику держав. Ф. Ратцель проповідував ідею прямого зв'язку еволюції народів з географічним середовищем, у якому вони існують, і відповідно держав – з територією, якою вони володіють. Обов'язковою умовою існування народу є життєвий простір, де він може задовольнити свої потреби, а держави – наявність території, на яку може поширюватись її влада. На його думку, географічний простір є об'єктивною реальністю, що визначає історичні долі народів.

Він визначав держави як біологічні організми, невід'ємною рисою яких є «життєвий простір», за який вони ведуть боротьбу з подібними до себе. Найважливішими параметрами держави є поєднання території та населення, а її активність визначає співвідношення між життєвим простором і життєвої енергією народу. Кожна держава повинна мати власне почуття географічного простору, а якщо політична еліта його втрачає, це свідчить про початок регресу та занепаду. Державні кордони відображають внутрішній стан держав у даний час, оскільки, подібно до живої істоти, вони народжуються, ростуть,

старіють і вмирають. Відповідно, зменшення чи збільшення території держави є природним процесом, пов'язаним із внутрішніми суспільними циклами [23].

Ідеї Ф. Ратцеля розвинув на початку ХХ ст. Р. Челлен, який і ввів у науковий обіг поняття «геополітика». Він спробував визначити основні характеристики оптимальної системи управління на формування «сильної держави». Новацією стало його прагнення виокремити геополітику як один із провідних елементів політики як багаторівневий, спрямований, багатоаспектний процес. Учений вважав, що держава керується інстинктом самозбереження, зростання, прагненням до влади та веде боротьбу за оволодіння життєвим простором на всіх етапах свого існування: народження, зрілості, занепаду та смерті. На його думку, принциповими ознаками могутності держави є розмір та компактність її території, а також зручність комунікацій. Війни між наддержавами є формою боротьби за існування і за владу у світі, яка вище за них і підпорядковується вічним законам природи [3, с. 203].

Продовжив традицію трактування змісту геополітики німецький генерал К. Хайсхофер, керівник Інституту геополітики (Мюнхен). У своїх дослідженнях він розвинув та підкреслив експансіоністські аспекти геополітики, сформулював агресивну за своєю суттю гіпотезу про потенційно необхідний «життєвий простір німецької нації» [24, с. 237]. Взятий на озброєння лідерами Третього рейху цей різновид теорій геополітики на довгі роки дискредитував академічні розробки німецької геополітичної школи.

Теоретичні основи геополітики також розвивали такі вчені, як А. Мехен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен, які не лише розширили започатковані своїми попередниками наукові уявлення, а й змістили акцент на дослідження їх світовою політикою.

Після Другої світової війни геополітичні дослідження мали переважно прикладний характер, а окремі теоретичні ідеї пов'язують із працями американських учених У. Мак-Нейла та К. Боулдинга. Пізніше, у другій половині ХХ ст., праці з геополітичних досліджень опублікували Дж. Моделскі, К. Томпсон, П. Кеннеді, З. Бжезінський, М. ван Клевельд та ін.

Відмінності сучасних трактувань геополітики від її «класичних версій» зумовлена тим, що нині постулюється вирішальна значущість тих матеріальних, соціальних та моральних ресурсів держави (або її геополітичного потенціалу), не лише активне використання яких, а й сама собою наявність є достатньою для успішної реалізації тих чи інших зовнішньополітичних пріоритетів.

Можна погодитись із твердженням, що, незважаючи на часту характеристику геополітики лише як вдалого міждисциплінарного терміна соціальних дисциплін, її статус як спеціального політолого-соціологічного підходу до вив-

чення кореляцій між географічним становищем держави та їхньою зовнішньою політикою навряд чи підлягає сумніву [24, с. 237] .

Сучасні концепції географічного детермінізму. У міру прискорення науково-технічного прогресу та переходу людства в постіндустріальний етап розвитку інтерес до географічного детермінізму як концептуальний методологічний підхід до проблем відносин між природою та суспільством не слабшає та не скасовується. Навпаки, з розширенням глобальних проблем сучасності, зумовлених нерівномірністю екологічного, демографічного, економічного, політичного, науково-технічного та культурного розвитку різних країн світу відбувається посилення алармістської «екологізації» масової суспільної свідомості, а географічний детермінізм модернізується. Деякі дослідники навіть говорять про його ренесанс і заявляють про виникнення епохи нового географічного детермінізму (або неодетермінізму).

У чому саме полягає суть «нової версії інтерпретації феномену географічного детермінізму» на думку її авторів, тим більше, що значення природного середовища для життя людей, грубо кажучи, не може збільшуватися чи зменшуватися?

По-перше, ідеться про різкий поворот змісту ідей географічного детермінізму в бік екологічного детермінізму чи енвіроменталізму (англ. «environment» – середовище), що часто асоціюється з соціальною екологією. Акцент зміщується від аналізу змін життєзабезпечених ресурсів геосферних оболонок до вивчення регенераційного механізму біосфери, небезпечних флуктуацій клімату, ролі зеленої економіки тощо.

По-друге, нова версія географічного детермінізму передбачає більш глибоке осмислення нерозривної взаємозалежності природи та соціуму з урахуванням тієї обставини, що потреби суспільства продовжують зростати прямо пропорційно до зростання рівня його техніко-економічного та технологічного розвитку. Відповідно відбувається оцінка і переоцінка зворотного впливу людського суспільства на природу, що не було характерним для «класичного» географічного детермінізму.

По-третє, нове розуміння географічного детермінізму пов'язують із неодмінним урахуванням глобальних енергетичних потоків та біогеохімічних циклів.

По-четверте, специфічною функцією географічного неадетермінізму як галузі наукового знання стає активна участь його у перетворенні екологічної проблеми на домінуючу світоглядну настанову, у формуванні нового типу буття – екологічного [4, с. 72].

До яскравих проявів географічного неадетермінізму сучасної доби слід віднести передусім концепції сталого розвитку, зеленої економіки і навіть географічної етики.

Концепція сталого розвитку (Концепція екологічно сталого розвитку) – це модель розвитку цивілізації, яка виходить із необхідності дотримання балансу між вирішенням соціальних, економічних проблем та збереженням навколишнього середовища. Вироблення Концепції сталого розвитку зумовлене загрозою екологічної катастрофи, викликаній негативними наслідками науково-технічного прогресу. Відомо, що вперше термін «сталий розвиток» вжито у 1987 р. у доповіді «Наше спільне майбутнє» Світової комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку [25]. А зобов'язання держав щодо досягнення сталого розвитку були сформульовано в декларації «Порядок денний на XXI століття», прийнятій на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (червень 1992 р., Ріо-де-Жанейро) [26; 27]. У грудні 1992 р. ООН заснувала спеціальну Комісію зі сталого розвитку. У 1995 р. Комісія прийняла Програму роботи за показниками (індикаторами) сталого розвитку, призначеними для використання на національному рівні країнами в ході прийняття стратегічних рішень. Показники сталого розвитку поділено на такі групи:

1) індикатори соціальних аспектів (боротьба з бідністю; динаміка демографічних процесів та стійкість розвитку; розвиток освіти, писемності, програм навчання; охорона та покращання здоров'я людей; забезпечення сталого розвитку місць масового проживання людей);

2) індикатори економічних аспектів (міжнародне співробітництво щодо посилення сталого розвитку та відповідна внутрішня політика; зміна моделей споживання; фінансові ресурси та механізми їхнього раціонального використання; передача екологічно чистих технологій, співпраця та розвиток потенціалу);

3) індикатори екологічних аспектів (охорона якості водних ресурсів та забезпечення питною водою; охорона океанів, усіх типів морів та прибережних районів; інтегрований підхід до планування та управління земельними ресурсами; управління крихкими екосистемами: пустелі та посушливі зони, гірські райони; забезпечення сталого розвитку господарства та сільських районів, захист атмосфери, переробка твердих відходів та питання каналізації, токсичних хімікатів, небезпечних відходів, переробка та знешкодження радіоактивних відходів, боротьба з опустелюванням;

4) індикатори інституційних аспектів (інтеграція екологічних інтересів та принципів розвитку в процесі прийняття рішень; наука та сталий розвиток; міжнародні законодавчі інструменти та механізми; надання та обмін інформацією для прийняття стратегічних рішень; посилення основних груп населення) [28].

Пізніше, у декларації, прийнятій у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, було вказано також на п'ять основних суперечностей сталого розвитку, які пропонується вирішувати з використанням різноманітних підходів, а саме суперечності:

1) між реальним життям і життям у гармонії з природою: у центрі уваги повинні бути люди, які мають право на здорове і плідне життя в гармонії з природою;

2) між реальним розвитком та навколишнім середовищем: екологічна складова має стати невід'ємною частиною процесу розвитку та не може розглядатися окремо від нього;

3) інтересів сучасного та майбутнього поколінь: задоволення потреб людини та збереження навколишнього середовища мають бути пріоритетним інтересом для кожного покоління;

4) між багатими та бідними країнами та людьми: необхідно зменшувати розрив у рівні життя між країнами та людьми, викорінювати голод та злидні;

5) внутрішньоекономічні: сталий розвиток передбачає виключення або зменшення моделей виробництва і споживання, що не сприяють його реалізації [29].

Концепція «сталого розвитку», що стала в останні десятиліття, по суті, доктриною глобального розвитку, носить експліцитно детерміністський характер, оскільки пов'язує соціально-економічний розвиток та антропогенний вплив людини на природу. Ще ніколи в історії теоретичні питання відносин природи та суспільства не було настільки тісно пов'язано з практикою суспільного життя. У цьому полягає величезне позитивне зрушення в осмисленні майбутнього людства та ваги факторів, які визначатимуть це майбутнє. І серед них на перше місце знову виходить природний фактор.

Концепція зеленої економіки – сформований наприкінці ХХ ст. напрям в економічній науці і філософії, який підкреслює необхідність скорочення негативного впливу економічної діяльності людини на середовище її проживання, що ставить в основу не економічне зростання за будь-яку ціну, а стійкість розвитку з мінімальними ризиками для довкілля. Її основи та основні принципи було визначено у Програмі Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища (ЮНЕП), яку було створено в 1972 р. Незважаючи на розпливчастість визначення «зеленої економіки», що міститься у зазначеній Програмі ООН, як економіки, що приводить до зростання добробуту людей, більшої соціальної справедливості, зниження екологічних ризиків, подолання нестачі екологічних благ тощо, декларовані принципи створення «зеленої економіки» абсолютно логічні. Вони фокусують увагу на такому якісному зменшенні ресурсоемності та екологоемності економіки, у яких досягнення економічного результату має супроводжуватися зменшенням екологічних витрат [30; 31].

Прихильники цього напряму вважають, що економіка є залежним компонентом природного середовища, у межах якого вона існує і частиною якого

є Концепція зеленої економіки тісно пов'язана з такими напрямками економічної науки, як екологічна економіка та економіка довкілля.

Концепція зеленої економіки базується на трьох аксіомах: неможливо нескінченно розширювати сферу впливу в обмеженому просторі; неможливо вимагати задоволення потреб, що нескінченно зростають в умовах обмеженості ресурсів; усе на Землі є взаємозалежним.

Прибічники зеленої економіки критикують неокласичну школу через те, що в її рамках природні й соціальні чинники зазвичай розглядаються як зовнішні; вони вважаються фіксованими і аналізуються в поступовій динаміці. Зелені економісти вважають прагнення економічного зростання неприпустимим у сучасних реаліях, оскільки воно суперечить першій аксіомі, тобто природні ресурси планети перебувають у піку використання і подальше зростання економіки може призвести до екологічної катастрофи.

Серед основних об'єктів вивчення та моделювання зеленої економіки можна виділити такі: взаємозв'язки між економічним господарюванням та екологічним середовищем планети; способи управління такими економічними системами, які включають екологічні, а також соціальні фактори і які б сприяли мінімізації екологічної шкоди від економічної діяльності в довгостроковій перспективі; принципи, на яких має базуватись розроблення нових технологій у сфері виробництва та загалом господарювання, які також будуть спрямовані на мінімізацію шкоди навколишньому середовищу [32].

Таким чином, найважливішими принципами, на яких базуються зелені економісти при виборі методів наукового пізнання та побудови стратегії, є: першочерговість екологічних факторів при вирішенні проблеми існування людей в умовах обмеженості ресурсів; поділ рівнів реалізації зеленої економіки, що здійснюється на концептуальному, ідеологічному, політичному та економічному рівні; обґрунтованість упровадження тих чи інших технологій.

У процесі розроблення різних способів «озеленення» системи господарювання, нових технологій зелена економіка повинна дотримуватися низки принципів, необхідних для доцільності та ефективності цих розробок: при виявленні припустимих меж здійснюваної шкоди екології необхідно приділяти особливу увагу обґрунтуванню встановлюваних меж, формуванню цілісної картини наслідків їхнього порушення; математична суворість розрахунків, міждисциплінарний характер аналізу та розробок та ін. [33, 34].

Абстрагуючись від політичної заангажованості партій зелених у країнах ЄС, які намагаються збільшити свій «електоральний капітал», зелена економіка як науковий напрям відбиває прогресивну спрямованість суспільства. Вона є невід'ємним і залежним компонентом природного середовища і покликана зберігати добробут суспільства невизначено довго.

Географічна етика. Сучасна географія у процесі формування відповідей на глобальні виклики – демографічні, геополітичні, екологічні, кліматичні, комунікаційні, інформаційні – неминуче стикається з необхідністю дотримання норм географічної етики, морального вибору під час здійснення аналізу та синтезу географічних даних, картографування, моделювання та прогнозування. Ці обставини визначили виникнення такої концепції сучасного географічного детермінізму, як географічна етика, що виникла наприкінці ХХ ст.

Серед основних актуальних напрямів географічної етики можна виділити: дотримання моральних норм наукового відображення та синтезу даних про навколишній світ та під час інтерпретації даних статистики; відмова від сприйняття праці, творчої діяльності людини на планеті як негативного чинника для природи; відмова від об'єктивізму та алармізму в поданні результатів географічних досліджень та експертизи; деідеологізація контексту під час географічного зіставлення континентів, регіонів, територій (наприклад, Європи та Азії, Європи та Росії, країн Півночі та Півдня тощо); боротьба з включенням до географічного аналізу вигаданих рубежів, кордонів, ярликів, фобій, образів ворога, стереотипів мислення та крайнощів географічного детермінізму; «вето» на актуалізацію старих карт, старих державних кордонів, найменувань держав, регіонів, форм державності та іншого при «географічному» обґрунтуванні сучасних геополітичних інтересів країн та регіонів; дотримання етики географічного прогнозу та відповідальності дослідника за інтерпретацію та екстраполяцію даних палеогеографічних реконструкцій та ін. [35].

Не викликає сумнівів твердження, що для досягнення умов сталого розвитку суспільству необхідні зміна світогляду, встановлення нових моральних принципів і мотивація для дотримання етичних норм і правил щодо географічних об'єктів. Досвід показує, що навіть за достатності ресурсів та оптимальності зовнішніх умов держава далеко не завжди здатна стійко розвиватися, створювати ефективну просторову інфраструктуру господарства, мінімізувати шкоду природі, вирішувати транскордонні завдання та конфлікти, робити інвестиційно привабливими у стратегічному відношенні регіони.

Тому серед головних принципів географічної етики – обов'язкова передача стратегічних географічних знань особам, які приймають рішення, та сприяння їм у набутті географічного мислення. Політики, управлінці та бізнесмени повинні отримувати від географів уявлення про те, як краще та ефективніше організувати господарство на певній території за мінімальних впливів на природу, як взаємодіяти з іншими державами та регіонами. Географи мають просвітити їх і зробити однодумцями.

Крім цілей, функцій та завдань географії як науки, у неї є відповідальна місія – збереження географічного розмаїття світу, яке, крім різноманіття ландшафтів, об'єктів живої та неживої природи, включає різноманіття народів,

мов, культур, традицій. У цьому – один із принципів географічної етики. Крім того, вона встановлює і важливий принцип повсякчасного збереження природи, під час реалізації якого не може бути «природних територій, що охороняються» і «не охороняються», рослин, тварин, можуть бути тільки різні режими збереження і використання. З етичних (антропоцентричних) позицій створений, перетворений людиною у процесі господарювання ландшафт потребує такої ж уваги та збереження, як і природний.

Істотним у географічній етиці є протидія використанню географічних знань на шкоду суспільству: для перешкодження соціокультурному обміну та зближенню народів, розпалювання етнічних та територіальних конфліктів, формування негативного образу окремих країн та народів, хибного уявлення про інвестиційну привабливість регіонів, спотворення інформації на картах (якщо це не відповідає вимогам безпеки країни), приховування оперативних відомостей про небезпеку природних катастроф тощо [5].

Ці та багато інших принципів географічної етики повинні закладатися в еколого-географічні основи просторового розвитку та сталого природокористування, фундаментальні та прикладні географічні дослідження, географічну освіту та просвітництво.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна дійти невтішного висновку, що географічний детермінізм – це світоглядна позиція, яка пояснює соціально-економічний розвиток народів географічними чинниками, кліматом, водними, ґрунтово-рослинними і мінеральними ресурсами. При розгляді ролі географічного середовища неприпустимий як «географічний нігілізм», тобто повне заперечення впливу її на функціонування суспільства, так і «географічний фаталізм», який вбачає однозначну та односпрямовану залежність між географічним середовищем та процесами соціального життя, коли розвиток суспільства повністю визначається географічними факторами.

Географічний детермінізм став теоретичною основою геополітики, що ґрунтується на ідеї визначального впливу особливостей географічного простору на зовнішню політику держав. Незважаючи на деяку безапеляційність і дещо завищені оцінки, геополітика як наука важлива тим, що розглядає в реальній площині геопростір, що суттєво розширює можливості теорії міжнародних відносин. У сучасну епоху географічний детермінізм не старіє або скасовується, а модифікується в географічний недетермінізм, який логічно розглядати в контексті синергетичної парадигми сучасного природознавства та синергетичного потенціалу гуманітарних наук. Можна припустити, що нова інтерпретація географічного детермінізму сприятиме перетворенню екологічної проблеми сучасності на домінуючу світоглядну ідею екологізації суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Briney A. What Is Environmental Determinism? A Topic Later Replaced by Environmental Possibilism. 2020. URL: [https:// thoughtco.com/environmental-determinism-and-geography-1434499](https://thoughtco.com/environmental-determinism-and-geography-1434499) (дата звернення: 10.12.2022).
2. Завгородько Л. В. Географічний детермінізм та його сучасні модифікації. *Гілея*. 2013. № 70. С. 330–336.
3. Козинець О., Ігнатенко С. Вплив географічних факторів на форму правління: теоретичне обґрунтування. *Теорія держави і права*. 2019. № 5. С. 200–203.
4. Гладкий Ю. Н., Лопатников Д. Л. Географический недетерминизм постиндустриального времени. *Общество. Среда. Развитие*. 2021. № 4. С. 68–78.
5. Тишков А. А. Географическая этика в век глобализации. *Век глобализации*. 2021. № 3. С. 3–18.
6. Давыдова М. Л., Ахвердиев Э. Л. Климатический детерминизм и possibilizm в философии права и государства: история развития и современные перспективы. *Политика и Общество*. 2017. № 7. С. 1–8. URL: [https://file: C:/Users/Flower/Downloads/klimaticheskiiy-determinizm-i-possibilizm-v-filosofii-prava-i-gosudarstva-istoriya-razvitiya-i-sovremennye-perspektivy%20\(1\).pdf](https://file: C:/Users/Flower/Downloads/klimaticheskiiy-determinizm-i-possibilizm-v-filosofii-prava-i-gosudarstva-istoriya-razvitiya-i-sovremennye-perspektivy%20(1).pdf) (дата звернення: 05.12.2022).
7. Делія О. В. Становлення середовищної парадигми. *Вісник НАДУ при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2017. № 2. С. 13–18.
8. Getman A. P. Human life and health as an object of environmental law in the globalised world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. 27 (1). P. 189–200.
9. Kazak R. Periodization of nature protection in Ukraine in the latter half of the 20th century: Legal aspect. [Periodización de la protección de la naturaleza en Ucrania en la última mitad del siglo XX: Aspecto legal]. *Espacios*. 2018. Vol. 39 (19), 28–34.
10. Environmental offences and environmental protection: theoretical and applied aspects / Anisimova H., Smoliarchuk M., Horetska K., Butynska R. *International Journal of Agricultural Extension*. 2021. Vol. 9 (Special Issue 2). P. 1–10.
11. Balogh P. The concept of the Carpathian Basin: its evolution, counter narratives, and geopolitical implications. *Journal of historical geography*. 2021. Vol. 71. P. 51–62.
12. De Falco S. Geographic determinism vs urban resilience: an Italian scenario analysis. *Journal of land use mobility and environment*. 2018. Vol. 11 (1). P. 65–88.
13. Jimenez F. J. N. Global History or the Geographies of the Past: Implications of a Global and Geographical Perspective in the Writing of History. *Historiografías-Revista de historia y teoría*. 2017. Vol. 14. P. 91–107.
14. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. Харків : Прапор, 2006. 432 с.
15. География. Современная иллюстрированная энциклопедия / под. ред проф. А. П. Горкина. URL: <dic/academic> (дата звернення: 10.12.2022).
16. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4. Москва : Мысль, 1983. 701 с.
17. Guanzi: political, economic, and philosophical essays from early China: a study and translation. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1997. Vol. II. 578 p.

18. Бокль Г. Т. История цивилизации в Англии / в попул. изложении О. К. Нотовича. Санкт-Петербург, 1876. 196 с.
19. Мечников Л. И. Цивилизация и великие исторические реки. Москва : Пангея, 1995. 464 с.
20. Гладкий Ю. Н., Сухоруков В. Д. О природном нигилизме аналитиков постиндустриального общества. *Известия РАН. Серия географическая*. 2019. № 5. С. 121–130.
21. Політологічний енциклопедичний словник / уклад. Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с.
22. Dwa życia Ludwika Gumplowicza. Wybór tekstów.» Wybór, opracowanie i wprowadzenie Jan Surman i Gerald Mozetič. Warszawa, 2010.
23. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография). *Классика геополитики. XIX век*. Москва, 2003. С. 53–192.
24. Новейший философский словарь. 2-е изд. Минск : Интерпрессервис : Кн. Дом, 2001. 1280 с.
25. Пономарева И. Геополитические факторы внешней политики: современное видение. *Мировая экономика и международные отношения*. 1990. № 1. С. 35–48.
26. Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future». Note by the Secretary General of the United Nations. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (дата звернення: 18.12.2022).
27. International legal environmental protection: historical aspect / A. P. Getman, O. G. Danilyan, O. P. Dzeban, Y. Y. Kalynovskyi, J. E. Crespo. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2021. № 27, Julio – Diciembre. P. 389–413.
28. The Rio Earth Summit: Summary of the United Nations Conference on Environment and Development. URL: <http://publications.gc.ca/collection-R/LoPBdP/BP/bp317-e.htm> (дата звернення: 18.12.2022).
29. Sustainable development: concept, principles, goals. URL: <https://csrjournal.com/ustojchivoe-razvitie-koncepciya-principyu-celi> (дата звернення: 18.12.2022).
30. United Nations Environment Program. UNEP. URL: <https://www.unep.org/ru/programma-oon-po-okruzhayuschey-srede> (дата звернення: 23.12.2022).
31. Agenda for the 21st century. Adopted by the United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 1992. 3–14 June. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml (дата звернення: 23.12.2022).
32. Green economy. United Nations. Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://sdgs.un.org/topics/green-economy> (дата звернення: 15.12.2022).
33. Kennet M. What Green Economics? An age of global transformation. *An Age of Green Economics*. URL: <https://www.greenomics.org.uk> (дата звернення: 17.12.2022).
34. Green Economics Institute. URL: <https://web.archive.org/web/20140520020258> (дата звернення: 25.12.2022).
35. Cutchin M. P. Ethics and Geography: Continuity and Emerging Syntheses. *Progress in Human Geography*. 2002. Vol. 26, No. 5 (Oct.). P. 656–664.

REFERENCES

1. Briney, A. (2020). What Is Environmental Determinism? A Topic Later Replaced by Environmental Possibilism. URL: <https://www.thoughtco.com/environmental-determinism-and-geography-1434499>.
2. Zavhorod'ko, L. V. (2013). Heohrafycheskyy determynyzm ta yoho suchasni modyfikatsiyi. *Hileya. – Gilea. Vol. 70*, 330–336 [in Ukrainian].
3. Kozynets, O., Ihnatenko, S. (2019). Vplyv heohrafichnykh faktoriv na formu pravlinnya: teoretychne obhruntuvannya. *Teoriya derzhavy i prava. – Theory of the state and law. Vol. 5*, 200–203 [in Ukrainian].
4. Gladkiy, Y. N., Lopatnikov, D. L. (2021). Geograficheskiy neodeterminizm postindustrial'nogo vremeni. *Obshchestvo. Sreda. – Razvitiye. Society. Wednesday. Development. Vol. 4*, 68–78 [in Russian].
5. Tishkov, A. A. (2021). Geograficheskaya etika v vek globalizatsii. *Vek globalizatsii. – Age of globalization. Vol. 3*, 3–18 [in Russian].
6. Davydova, M. L., Akhverdiyev, E. L. (2017). Klimaticheskii determinizm i possibilizm v filosofii prava i gosudarstva: istoriya razvitiya i sovremennyye perspektivy. *Politika i Obshchestvo. – Politics and Society. Vol. 7*, 1–8. URL: [https://file:///C:/Users/Flower/Downloads/klimaticheskii-determinizm-i-possibilizm-v-filosofii-prava-i-gosudarstva-istoriya-razvitiya-i-sovremennyye-perspektivy%20\(1\).pdf](https://file:///C:/Users/Flower/Downloads/klimaticheskii-determinizm-i-possibilizm-v-filosofii-prava-i-gosudarstva-istoriya-razvitiya-i-sovremennyye-perspektivy%20(1).pdf) [in Russian].
7. Deliya, O. V. (2017). Stanovlennya seredovyshchnoyi paradyhmy. *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrayiny (Seriya «Derzhavne upravlinnya»). – Bulletin of the National Academy of Sciences under the President of Ukraine (Series «State Administration»). Vol. 2*, 13–18 [in Ukrainian].
8. Getman, A. P. (2020). Human life and health as an object of environmental law in the globalised world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 27 (1), 189–200.
9. Kazak, R. (2018). Periodization of nature protection in Ukraine in the latter half of the 20th century: Legal aspect. [Periodización de la protección de la naturaleza en Ucrania en la última mitad del siglo XX: Aspecto legal]. *Espacios*. 39 (19), 28–34.
10. Anisimova, H., Smoliarchuk, M., Horetska, K., & Butynska, R. (2021). Environmental offences and environmental protection: theoretical and applied aspects. *International Journal of Agricultural Extension. Vol. 9 (Special Issue 2)*, 1–10.
11. Balogh, P. (2021). The concept of the Carpathian Basin: its evolution, counter narratives, and geopolitical implications. *Journal of historical geography*, 71, 51–62.
12. De Falco, S. (2018). Geographic determinism vs urban resilience: an Italian scenario analysis. *Journal of land use mobility and environment*. 11 (1), 65–88.
13. Jimenez, F. J. N. (2017). Global History or the Geographies of the Past: Implications of a Global and Geographical Perspective in the Writing of History. *Historiografias-Revista de historia y teoria*. 14, 91–107.
14. Suchasnyy slovnyk iz suspil'nykh nauk (2006) / O. H. Danyl'yan (Ed.), M. I. Panov (Ed.). Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
15. Geografiya. Sovremennaya illyustrirovannaya entsiklopediya / A. P. Gorkin (Ed.). URL: www.dic/academic [in Russian].

16. Aristotel' (1983). Sochineniya: v 4 t. T. 4. Moskva: Mysl' [in Russia].
17. Guanzi: political, economic, and philosophical essays from early China: a study and translation. (1997). Vol. II. Princeton, New-Jork: Princeton University Press.
18. Bokl', G. T. (1876). Istoriya tsivilizatsii v Anglii. Sfnkt-Peterburg [in Russia].
19. Mechnikov, L. I. (1995). Tsivilizatsiya i velikiye istoricheskiye reki. Moskva: Pangeya [in Russia].
20. Gladkiy, Y. N., Sukhorukov, V. D. (2019). O prirodnom nigilizme analitikov postindustrial'nogo obshchestva. *Izvestiya RAN. Seriya geograficheskaya*. 5, 121–130 [in Russia].
21. Politologichnyy entsyklopedychnyy slovnyk (2015) / M. P. Trebin (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
22. Dwa życia Ludwika Gumplowicza. Wybór tekstów. Wybór, opracowanie i wprowadzenie Jan Surman i Gerald Mozetič (2010). Warszawa [in Polish].
23. Rattsel', F. (2003). Narodovedeniye (Antropogeografiya). *Klassika geopolitiki. XIX vek. Classics of geopolitics. 20th century*. 53–192 [in Russia].
24. Noveyshiyy filosofskiy slovar'. 2-ye izd. (2001). Minsk: Interpressservis; Knizhnyy dom [in Russia].
25. Ponomareva, I. (1990). Geopoliticheskiye faktory vneshney politiki: sovremennoye videniye. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya. – World economy and international relations, I*, 35–48 [in Russia].
26. Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future». Note by the Secretary General of the United Nations. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>.
27. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y., Crespo, J. E. (2021). International legal environmental protection: historical aspect. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 27, 389–413.
28. The Rio Earth Summit: Summary of the United Nations Conference on Environment and Development. URL: <http://publications.gc.ca/collection-R/LoPBdP/BP/bp317-e.htm>.
29. Sustainable development: concept, principles, goals. URL: <https://csrjournal.com/ustojchivoe-razvitie-koncepciya-principy-celi>.
30. United Nations Environment Program. UNEP. URL: <https://www.unep.org/ru/programma-oon-po-okruzhayushey-srede>.
31. Agenda for the 21st century. Adopted by the United Nations Conference on Environment and Development (1992). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.
32. Green economy. United Nations. Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://sdgs.un.org/topics/green-economy>.
33. Kennet, M. What Green Economics? An age of global transformation. An Age of Green Economics. URL: <https://www.greeneconomics.org.uk>.
34. Green Economics Institute. URL: <https://web.archive.org/web/20140520020258>.
35. Cutchin, M. P. (2002). Ethics and Geography: Continuity and Emerging Syntheses. *Progress in Human Geography*, 26, 5, 656–664.

Danilyan Oleg Gennadievich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Dzoban Olexander Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

GEOGRAPHICAL DETERMINISM: CLASSICAL AND POST – CLASSICAL CONCEPTS

The article deals with the emergence and development of the theory of geographical determinism, as well as the essence of the main concepts of geographical determinism of the classical post-classical period. The theoretical foundations of geopolitics and the views of its main representatives are analyzed. It is stated that geographical determinism as a conceptual methodological approach does not become obsolete as society develops, but is modernized and modified. The features of modern geographical determinism (neodeterminism) are determined and some of its directions are considered: the concept of sustainable development, the concept of green energy, geographical ethics.

Keywords: *geographic determinism, geographic neodeterminism, the concept of sustainable development, the concept of green energy, geographic ethics.*

